अनिलबंसल112b@... × मुखपृष्ठ × +

Not secure | sanskritarticle.com

ISSN No.: 2454-9177
Impact Factor (RJIF): 5.11
Author's Helpline: +91-8368241690
Download Krutidev Fonts

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

मुखपृष्ठ | सामान्य निर्देश | शोध अंक | सम्पादकीय परिषद | प्रमाणपत्र | Publication Ethics | Peer Review & Policy | संपर्क

हमारे बारे में | सामान्य निर्देश | सम्पादकीय परिषद | शोध क्षेत्र

Type here to search

Scanned by CamScanner

www.sanskritarticle.com

ISSN NO. 2454-9177

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

Volume 26 (September-October 2019)

Scanned by CamScanner

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2019; 1(26): 133-135
© 2019 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Dr.Satrughna Panigrahi
Assistant Professor, Dept.of Veda,
Shri Somnath Sanskrit University,
Veraval, Gujarat.

Correspondence:
Dr.Satrughna Panigrahi
Assistant Professor, Dept.of Veda,
Shri Somnath Sanskrit University,
Veraval, Gujarat.

शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम्

Dr.Satrughna Panigrahi

प्रस्तावना-

"इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेद:"[1] इति आचार्यसायणस्य वचसा ब्रह्मनिरूपणेऽलौकिकमुपायप्रतिपादन एव वा प्राधान्येन वेदानां तात्पर्ये सत्यपि "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्"[2] "धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति:"[3] "स सर्वोऽभिहितो वेदे"[4] इत्यादिभि: मनुवचनै: वेदानां धर्मप्रतिपादकत्वमपि सिध्यति । धर्मप्रधान: वेद: । वेदोऽखिलधर्ममूलम् इति मनोर्वच: सर्वप्रकारकस्य लौकिकालौकिकधर्मस्य वेदमूलकत्वं संसाधयति । धर्मे जगत: प्रतिष्ठा भवति । 'यागादिरेव धर्म:' इति मीमांसावचनं श्रूयये । स एव याग: लोकोपकाराय प्रवर्तते । यज्ञकर्मणि देवानामावाहनं भवति । ते देवा: विश्वस्य पालने महत्वपूर्णभूमिकां निर्वहन्ति । वैज्ञानिकदृष्ट्या यज्ञकर्मणि अग्निना सह द्रव्याणां संयोगमेव सृष्टिरचनाकार्यमित्युच्यते। ब्रह्माण्डस्योद्गमस्थलं यज्ञो वर्तते।[5] यज्ञकर्मसम्पादनेन सम्पूर्णजगत् नियन्त्रितं भवति।[6] सम्पूर्णजगत: सत्ता अस्मिन्यज्ञे निहिता, सृष्टे: अन्ते अयं यज्ञ एव अवशिष्यत इति ब्राह्मणवचनम्।[7] अत: शुक्लयजुर्वेदे प्रथमाध्यायत आरभ्य उनचत्वारिंशाध्यायं यावत् केवलं वैदिकयागानां विषये चर्चा श्रूयते । लोकोपकारदृष्ट्या वैदिकयागानां महत्त्वपूर्णभूमिका वर्त्तते ।

वैदिकयज्ञानां लोकोपकारकत्वम्

श्रौतयागानां प्रकल्पना वैज्ञानिके आधारे वर्तते । अत: वैदिकयागानाम् आधिदैविकजगता सह साक्षात् सम्बन्ध: अस्ति । अग्निहोत्रस्य अहोरात्रेण सह, दर्शपूर्णमासयो: कृष्णपक्षशुक्लपक्षाभ्यां सह, चातुर्मास्यानां त्रिभि: ऋतुभि: सह । एतदर्थं यागप्राधानयजुर्वेदस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । किमर्थमित्युक्ते यदा यज्ञे प्रदत्ताहुतिभि: अग्निशिखा: निर्मीयन्ते तदा घृतादिद्रव्याणि वायुरूपेण उपरि गच्छन्ति तदा तस्य सूक्ष्मकणा: तडित्शक्तियुक्ता: भवन्ति । आकाशे स्थितानां धूलिकणानां धूमकणानाञ्च संयोगेन या तडित्शक्ति: सञ्चिता भवति तेन मेघानां सृष्टिर्भवति । यस्मात् कारणात्सृष्टिप्रक्रिया प्रचलति । अत: विश्वस्य यत् मौलिकं तत्त्वं विद्यते येन अस्य विश्वस्य सृष्टि: स्थिति: विनाशश्च भवति तदेव यज्ञशब्देन आख्यायते । यज्ञकर्मणि देवानामावाहनं भवति । ते देवा: विश्वस्य पालने महत्वपूर्णभूमिकां निर्वहन्ति । वैज्ञानिकदृष्ट्या यज्ञकर्मणि अग्निना सह द्रव्याणां संयोगमेव सृष्टिरचनाकार्यमित्युच्यते । ब्रह्माण्डस्योद्गमस्थलं यज्ञो वर्तते।[8] यज्ञकर्मसम्पादनेन सम्पूर्णजगत् नियन्त्रितं भवति।[9] सम्पूर्णजगत: सत्ता अस्मिन्यज्ञे निहिता, सृष्टे: अन्ते अयं यज्ञ एव अवशिष्यत इति ब्राह्मणवचनम् ।[10] अत: सृष्टिरक्षणार्थं विश्वस्य पालनार्थं च यज्ञस्यावश्यकता वर्तते । यज्ञसम्पादनार्थं यजुर्वेदस्यावश्यकता वर्तते । एतदेव शुक्लयजुर्वेदस्य महत्त्वपूर्णं लोकोपकारत्वं वर्तते ।

Scanned by CamScanner

रोगनिवारणदृष्ट्या शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम्

सन्धिसमये यागः कर्तव्य इति । यतोहि रोगाणामुत्पत्तिः सन्धिकाल एव भवति। अपि च मनसि विकारभावनाः सन्धिकाल एव आगच्छन्ति। अस्मिन् समये यज्ञसम्पादनेन परमात्मना सह मनसः सम्बन्धो जायते। सन्धिसमये यागसम्पादनेन गवां घृतं अग्निसंयोगेनागत्य वातावरणं शुद्धं करोति । यागे अयं अग्निः पावक-शुचि-पवमानादिपदैः सम्बोध्यते । अस्य नाम श्रवणेन एव ज्ञायते यत् अग्निः शोधनयुक्ता वर्तते ।[11] यागस्य समीपे यानि रोगोत्पत्तिकारणानि जीवाणुदयाः भवन्ति तेषां नाशो भवति येन शकासात् यजमानः तथा तस्य गृहे तिष्ठन्तः जनाः निरोगी भूत्वा सुखेन तिष्ठन्ति । यज्ञः रोगानां भेषजरूपः वर्तते । अतः कौषीतकिब्राह्मणे श्रूयते – भैषज्ययज्ञा वा एते यच्चातुर्मास्यानि। तस्मादृतुसन्धिषु प्रयुज्यन्ते। ऋतुसन्धिषु हि व्याधिर्जायते।[12] अतः कात्यायनेनोक्तम्-

ऋतुमुखे यजेत् ......[13] शरीरविज्ञानदृष्ट्या वेदेषु मानवशरीरसंश्रीतानामनेकेषां व्याधीनामुल्लेखो वर्तते। शीर्षशोफः, कपालविकारः, पलितम्, नेत्ररोगः, यक्ष्मा, दन्तविकारः, मुखपाकादयः, बलासरोगः (क्षयः), कासः, सर्पविषं चेति प्रमुखाः व्याधयः तथा एतेषां निराकरणोपाया अपि वर्णिताः सन्ति।[14] अतः सर्वविधरोगनिवारणविधानं शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वं वर्तते।

लौकिकव्यवहारदृष्ट्या शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम्

यथा वेदे तथा लोके इति न्यायेन यागसम्पादनसमये हविःप्रोक्षणम्, फलिकरणम्, वेदिपरिस्तरणादिकर्माणि ये वैदिकनियमाः दृश्यन्ते ते नियमाः अपि मानवाः लौकिकव्यवहाररूपेण स्वकीयजीवने परिपालयन्ति । अध्वर्युः प्रागग्रैरुदगग्रैश्च कुशैः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीन् क्रमेण अग्निन् परितः तृणाति । इदं परिस्तरणं देवानामुपवेशनार्थं भवति । लौकिकव्यवहारदृष्ट्याऽपि आतिथ्यप्रदाने एतद् अस्माभिः अवधातव्यमस्ति । पुनश्च हविः प्रोक्षणवत् अस्माकं भोजनपात्राण्यपि मार्जनीयम् इति लौकिकव्यवहारशिक्षा शुक्लयजुर्वेदे मिलति ।

संस्कारकर्मणि शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम् – (व्रतग्रहणम्, पत्नीसंनहनम्)

यज्ञकर्म सम्पादनार्थं यजमानस्य कृते व्रतग्रहणस्य विधानं वर्तते। व्रतं नाम भोजनम् । यदि भुञ्जीत तर्हि तद् व्रतोपायनीयमेवेति। दृष्टप्रयोजनमिदं भोजनम् । अतश्च "व्रतोपायनीयमश्नीतः" इति नियमविधिः। सायं फलानि अश्नीयात् । सत्यवदनादिरूपव्रतग्रहणम्। आहवनीयस्य पश्चाद्भागे तिष्ठन् उदकं स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते[15] ...... इत्यादिना मन्त्रेण व्रतं नियमं सपत्नीकयजमानो गृह्णीयात् । यज्ञसम्पादनावसरे यजमानः सङ्कल्पं नयति यत् अद्यादारभ्य अहं सत्यं वदामि, मिथ्याभाषणं न करोमि । तत्रैव सपत्नीको यजमानः गार्हपत्यागारे ब्रह्मचर्यधारणपूर्वकं भूमौ शयनं करोति । अनेन प्रकारेण तपाचरणं विधाय यजमानः सपत्नीकः संस्कारयुक्तो भवति। अतः श्रूयते अथर्ववेदे- धर्मवसानः तपसो दतिष्ठत्।[16] अपि च पत्न्याः कटिप्रदेशे मेखलाबन्धनेन तस्यारपि संस्कारो जायते, येन सा आज्यवेक्षणं कर्तुं शक्नोति ।

सांसारिकसम्बन्धदृष्ट्या शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम् – (अपां प्रणयनम्)

वैदिकसंस्कृतौ विशेषतः यज्ञकर्मणि जायायाः उपस्थितिः अपरिहार्या वर्तते । तत्र पत्या सह पत्न्याः सहभागिता सर्वत्र दृश्यते । यागे अपां प्रणयनम् उत्तरस्यां दिशि भवति । अत्र अग्निः भवति पुरुषः, अपां भवति स्त्री । शतपथब्राह्मणे श्रूयते – योषा वा आपः वृषाग्निः, गृहा वै गार्हपत्यः... मिथुनमवैत्प्रजननं क्रियते[17] लोकेऽपि पत्युः उत्तरस्यां दिशि पत्न्याः स्थानं भवति। गार्हस्थ्यधर्मस्य सम्पादनमपि गृहेष्वेव भवति । अत्र लौकिकं सांसारिकं सम्बन्धं प्रदर्शयति शुल्कयजुर्वेदीय अपां प्रणयनं विधिः ।

आध्यात्मिकचिन्तनक्षेत्रे शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम् – (शकटारोहणम्)

पूर्णमासयागे हविग्रहणप्रसंगे यजमानः अग्निहोत्रहवर्णि शूर्पं च गृहीत्वा शकटस्य समीपं गच्छति । तत्र शकटारोहणसमये कथयति शकटारोहणं स्वयं विष्णुदेवः करोति नतु अहम् । श्रूयते यथा- विष्णुस्त्वाक्रमताम्[18] इति । पुनश्च शकटारोहणानन्तरं हविग्रहणसमयेऽपि कथयति सवितादेवस्य प्रेरणया, अश्विनकुमारयोः बाहुभ्यां, पुषादेवस्य हस्ताभ्यां हविग्रहणं करोमि । श्रूयते यथा-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्।[19] अस्य मन्त्रस्यानुशीलनेन ज्ञायते यद्यपि यजमानः स्वयं हविनिर्वापकर्म सम्पादयति तथापि सर्वस्य लोकस्य प्रेरयिता सवितादेवस्य प्रेरणया हविगृह्णातीति कथयति । "यज्ञो वै विष्णुः"[20] इति शतपथब्राह्मणस्य वचनम् । यज्ञशब्देन विष्णुः ज्ञायते । यज्ञो यजमानस्य[21] इति निरुक्तवचनानुसारम् अचेतनभूतदेवस्य यज्ञस्य कार्यं चेतनरूपजीवपुरुषः सम्पादयति । अतः यागसम्पादनसमये यजमानः स्वकीयमवस्थितिं विस्मृत्य देवैः सहाध्यात्मिकसम्बन्धं स्थापयति। एतदेव शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकत्वम्।

अश्वमेधयागकर्मणि उद्गात्रा चत्वार आध्यात्मिकप्रश्नाः पृष्टाः तेषाम् उत्तराणि ददाति ब्रह्मा । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं जानामि परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी

Scanned by CamScanner

अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतमिति जानामि। बृहतः सूर्यस्योत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव जानामि । अपि च परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मि।[22] यजमानः अध्वर्युं प्रति प्रश्नं करोति यथा- "यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति"[23] । पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वामहं पृच्छामि । किमस्ति भुवनस्य नाभिः तदपि त्वां पृच्छामि । किमस्ति अश्वस्य वीर्यं त्वां पृच्छामि किमस्ति वाण्याः परममुत्कृष्टं स्थानं त्वां पृच्छामि ।[24] अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह ।[25] इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः। यदा पृथिव्यादयो लोका निस्सृताः तदानीं पृथिवी सलिलमयी आसीत् । तस्यास्तत्स्वरूपादारभ्य पृथिव्याः पृष्ठे यदाग्रेः प्रादुर्भावः समजनि तावति महति काले पृथिव्यां विविधानि परिवर्तनान्यभूवन् । अतः पृथिव्या वेदेश्च साम्यं स्वयं श्रुतिर्दर्शयति- "इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः" । अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः । श्रूयते यथा- यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । स वै यज्ञ एव प्रजापतिः[26], पशवो हि यज्ञः,[27] ।

एतद्विहाय शुक्लयजुर्वेदे अनेके उपयोगिनो लोकोपकारकविषयाः स्थाने स्थाने निर्दिष्टाः सन्ति । नैतिकतायाः जागरणे महत्वपूर्णं स्थानं निर्वहति शुक्लयजुर्वेदः । सत्यस्य पालनं, मैत्रीभावः, सुमधुरव्यवहारः, त्यागमयजीवनं, अहिंसापूर्णजीवनम्, उपासनापूर्वकं प्रकृतेः भोगः इत्यादीनि नानाविधानि उपकारकाणि वचांसि शुक्लयजुर्वेदे प्राप्यन्ते यथा "तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु"[28], "मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे"[29], भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः,[30] माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः[31] , सत्यं वद, धर्मं चर, अतिथिदेवो भव[32] , तेनत्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद्धनम्[33] , यस्मिन् सर्वाणि भूतानात्मन्नेवानु पश्यति[34], इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि[35]। अग्नौ मित्रेभ्यश्च अदत्वा स्वयमेव भुङ्क्ते यः सः केवलादी केवलाघो भवति।[36] सह नाववतु सह नौभुनक्तु सहवीर्यं करवावहै इति कठोपनिषद्वाक्यं परस्परसहावस्थानपूर्वकं मैत्रीभावस्य अभिवृद्धिद्वारा विद्वेषभावनारहिततया स्वकीयबलवीर्यादिवर्द्धयितुमुपदिशति। यदि एते गुणाः स्वीक्रियन्ते चेत् तर्हि आतङ्कस्य उत्पत्तिर्नैव भविष्यति । एतानि सन्ति शुक्लयजुर्वेदस्य लोकोपकारकाणि तत्त्वानि।

निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् भारतवर्षे धर्मनिरपेक्षराष्ट्रे वैदिकसाहित्यं हिन्दूनां धर्मग्रन्थ इति वा मत्वा स्वार्थान्वेषि राजनेतारः पाठ्यक्रमात् वैदिकग्रन्थान् निष्कासितवन्तः। परन्तु ते न जानन्ति जगतः लोकोपकाराय एव वेदानामाविर्भावः। अतः 'वेदाः सर्वहितार्थाय' इति वचनं मनसि निधाय मनुना उक्तम्- 'वेदमेव सदाभ्यस्येत'[37] इति शम् ।

संदर्भ ग्रन्थ :-

1. ऋग्वेदभाष्यभूमिका- सायणभाष्यम्
2. मनुस्मृति – २/६
3. तत्रैव – २/१३
4. तत्रैव – २/७
5. यज्ञः बभूव भुवनस्य गर्भः । तैत्तरीयब्राह्मणम् – २/४/७/५
6. यज्ञो वै विश्वरूपाणि यज्ञमेवैतेन सम्भरति । जै. ब्रा. -१/७४
7. यज्ञ एव अन्ततः प्रतितिष्ठति । तैत्तरीयब्राह्मणम् – १/८/१/२
8. यज्ञः बभूव भुवनस्य गर्भः । तैत्तरीयब्राह्मणम् – २/४/७/५
9. यज्ञो वै विश्वरूपाणि यज्ञमेवैतेन सम्भरति । जै. ब्रा. -१/७४
10. यज्ञ एव अन्ततः प्रतितिष्ठति । तैत्तरीयब्राह्मणम् – १/८/१/२
11. ऋग्वेदः – १/१२/२
12. कौषीतकिब्राह्मण-५/१
13. कात्यायनश्रौतसूत्रम्- प्रथमोऽध्यायः
14. यजुर्वेदः-१२/९०
15. शुक्लयजुर्वेदः – १/५
16. अथर्ववेद- ११/५/५
17. शतपथब्राह्मणम् – १/१/१/१८-२०
18. शुक्लयजुर्वेदः – १/९
19. शुक्लयजुर्वेदः – १/१०
20. शतपथब्राह्मणम् – १/१/१/१३
21. निरुक्तम् – ७/२
22. वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् ।
वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥
शुक्लयजुर्वेदः -२३/६०
23. कात्यायन श्रौतसूत्रम् – २०/७/१४
24. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥
शुक्लयजुर्वेदः -२३/६१
25. इयं वेदीरित्यध्वर्युः - कात्यायन श्रौतसूत्रम् – २०/७/१५
26. कौषीतकिब्राह्मणम् – १०/१,१३/१,२५/११
27. शतपथब्राह्मणम् – ३/१/४/९,३/२/३/११
28. शुक्लयजुर्वेदः ३४-१-६
29. यजुर्वेदः ३६/१८
30. यजुर्वेदः २५/२१
31. अथर्ववेदः १२/१/१२
32. तैत्तिरीयोपनिषद् -
33. ईशावास्योपनिषद् – १/
34. ईशावास्योपनिषद् – १/
35. शुक्लयजुर्वेदः- १/५
36. मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥
ऋग्वेदः - १०/११७/६
37. मनु – २/१६६

Scanned by CamScanner